

Mehmet Tevfik Özcan

Muhterem Hocam
Merhum Prof. Dr. Akın Dören'in
Aziz Hatırasına

1. Giriş

"Etik" kavramı, kullananların ve değişik nüanslarda kullanılışlarının yöneldiği amaçlarla, çok geniş bir alanı kapsamına alır. Bunlar, üç temel kullanım tarzında toplanabilir: Felsefecinin, yahut sistematik bir düşünme aktıyla dünya görüşünü oluşturan aydınının kullanımı; gündelik yaşamda sıradan insanın genel olarak "ahlak" sözcüğüyle karşılanan kullanım şekli; nihayet, kavramın toplumsal bilimlerdeki kullanımı. Bu kullanımlar, kavrama farklı içerik ve nüanslar yükler. Felsefenin veya praxis'ini gerçekleştiren aydınının kullanımıyla, "etik", "iyi"ye yönelik davranışın gerçekleştirilmesidir. Sıradan halkın, "ahlak" kavramına ikame ederek yaptığı kullanım, mensubu bulunduğu toplumsal birleşmenin devamı için bireye dıştan dayatılarak sürdürülen ve aynı zamanda ilgili birleşmedeki insanların büyük çoğunluğunca vicdanlarının da emredilen somut davranış modelinin izlenmesidir.

* Yazarın, 30 Kasım – 1 Aralık 1990 tarihlerinde Türkiye Felsefe Kurumu'na İstanbul'da düzenlenen "Hukuk ve Etik" konulu seminerde sunduğu bildirinin tam metnidir. Metin, daha önce *Argumentum*, C: 1, No: 9 (Nisan 1991), s. 128–133'de yayımlanmıştır.

Toplumsal bilimlerle uğraşan araştırmacı ise, bu kavramla bireyin toplumca kabul edilen ve ihlali eylemsel olarak yaptırımlandırılan davranış modelini kasteder. Prof. Dr. İonna Kuçuradi'nin açılış konuşmasında koyduğu ayrımda görüldüğü üzere; kavramın "ahlak" anlamındaki kullanımı, yani toplumsal norm kimliği toplumbilimsel araştırmanın alanını oluşturur. Bu araştırma, normatif bir bilimin değil; toplum bilimcinin metodlarıyla fenomenin doğrulanma/yanlışlanma ölçütleriyle incelenmesidir.

Bu bildiride, felsefi nitelikte etik değerlendirme ve bunun pratiğe yönelik oluşuyla, toplumbilimcinin "fenomen" düzleminde incelediği ahlak normlarına ilişkin dikkate değer boyutlar ele alınacaktır. Esasen, ülkemizde genellikle, etiğe ilişkin çalışmalar, hukuk sosyolojisi için yürütülmesi gerekli –bilimsel anlamdaki– araştırmayı genellikle engellemekte veya hukuk felsefesinde böyle bir tavır güçlü gibi görünmektedir. Burada ele alınan sorun, daha geniş bir sorunun, yani felsefe ile bilim arasındaki ilişkinin mahiyetinin ne olduğu sorusunun bir parçasıdır. Ulaşılabilecek sonuçlar bu açıdan, hukuk felsefesi ile hukuk sosyolojisi arasındaki ilişkiye ait bazı noktaları ortaya koyacaktır, kanısındayım.

2. Etik Değerlendirmenin Mahiyeti

Bireyin dünya görüşünün (yani felsefesinin) sınırları içinde ele aldığımız etik değerlendirme, rasyonel ve bilinçli şekilde gerçekleşmesi arzulanan "olması gereken" davranışı ifade eder. Bu davranış bireyin içinde yer alan bir makam tarafından konulmuş kurala dayanır, koşulsuz ve kategoriktir. Yine, bu davranış, somut yaşam pratiğinde şekillenen, ve önsel olarak mevcut hiçbir materyal muhtevalı ilkeye tabi değildir. Bu davranış, "iyi" amacına uygun olarak verili koşulların somutluğunda belirlenir. Ancak, bu öyle bir davranıştır ki, –Kant'ın ifadesini hatırlayalım– aynı koşullarda gerçekleştirilebilecek "iyi"ye yönelik davranışların bütünü'nün yasasını gösterir. Etik değerlendirmede ağırlık, pratiğe yönelik oluşundadır.

Bu noktada, bir parantez açarak şunu belirtmem gerekir: Etik değerlendirme, kişilerin sahip olduğu dünya görüşlerine ve yaşam felsefelerine bağlı olarak çeşitlilikler gösterir. Ben, felsefe ve toplumbilime ilişkin farkları daha kolay ortaya koyabilmek için, etik değerlendirmenin en tanınan biçimini, yani rasyonalist felsefe geleneği içinde yer alan biçimi ele alacağım. Ancak, ulaşılan sonuç, diğer yaklaşımlar için de genelde doğrudur.

Rasyonalist gelenekte özetlenen ve insanın bilmesi ve eylemde bulunması yetilerini birleştiren yaklaşım, sonul olarak bilgiyi ve iyi davranışı erdem sayarak bağlanlandırır. Bu, hem bilgi edinmenin "iyi" ile ilişkisini, hem de insanın doğru eyleminin bilgi edinmesiyle aynı kaynaktan, yani insan aklından geldiğini açık veya örtülü bir düşünce olarak içinde taşır. Platon'dan Kant'a kadar bütün rasyonalist filozoflar, birbirlerinden farklılaşan çizgi-

lerine rağmen, bu anlayışı paylaşırlar. Bu yaklaşımın bütünü, bilgiyi ve doğru davranışı insan aklının ürünü sayar, ve analitik mahiyette çıkarsamalara büyük bir bilgisel değer atfeder.

İnsanın etik davranışının mahiyetine baktığımızda, bu davranışta vazgeçilmez birkaç temel noktanın bulunduğunu görürüz: 1 – Eylemde bulunan süje tarafından gerçekleştirilen değerlendirme aktı; 2 – Buna bağlı olarak, bireyin materyal şekilde ifade edilebilen amaçlarının gruplanması olan değerler ve 3 – İnsanın eylemde bulunabilme yetkisi, yani iradesi, daha çarpıcı bir kavramla, "eyleyebilme iktidarı". Etik değerlendirme, davranışa ilişkin "olması gereken"le gerçekleştirilecek davranışın ilişkisinin oluşturulmasıdır. "X" şeklinde davranmak olması gerektirir" şeklinde düşündüğümüzde ve bunu nihai anlamda "iyi" saydığımızda, analitik nitelikte bir önerme oluştururuz. "X" davranışı tündengelimsel şekilde "iyi"den çıkarılmıştır. Önermenin analitik oluşu, "X"i oluştururken usamlama dışında bir aracı kullanmayışımız ve dolayısıyla, "X" in "iyi"de içerilmiş oluşudur. Etik bir amaç anlamında "iyi" ile somut davranışın ilişkisinin tündengelimsel şekilde kurulması, her yaklaşım biçiminde aynı mantıksal görünümle ortaya çıkmaz. Entelektüalist bir yaklaşım, bu ilişkiyi sıkı sıkıya disiplinli uygulanmış bir tündengelimle oluşturur. Oysa; emosyonel yaklaşım bu ilişkiyi sezgiyle (intuition) oluşturur. Kurulan ilişki, her ikisinde de analitik mahiyettedir, hatta "haz" veya "mutluluk"u "iyi" mertebesine oturtan bir etik yaklaşımda dahi değerlendirmenin mahiyeti açısından bu ilişki aynı yolla kurulur.

Felsefi nitelikteki etik değerlendirme de ifade edilen "olması gereken", buyruk mahiyetindedir. Buyruğu veren makamı

şimdilik bir tarafa bırakarak, bunda ifade edilen bilimsel bir önermeyle karşılaştıralım. Bilimsel nitelikteki önermeler, olgusal içerikli, yani *sentetik* önermelerdir. Sentetik önerme seçilen bir paradigma veya paradigmlar ışığında incelenen olgulara ilişkin bir önermedir. Bu önerme (ve önermede içerilen yargı), en geniş sınırlarda incelenen nedensel ilişkilerde mevcut düzenliliği ifade eder (buradaki nedenselliği karmaşık mahiyetteki olgu ve süreçlerde yer alan —örneğin toplumsal olgulardaki gibi— fonksiyonel veya yapısal nedenselliği de içine alacak şekilde kullanıyorum). Sentetik önerme, bu yüzden, gözlem ve deney yoluyla test edilebilen, daha iyi bir kavramlaştırma, doğrulanabilen ve /veya yanlışlanabilen bir önermedir. Sentetik önermeleri bilimsel bilginin söyleminin parçaları durumuna getiren de, bu doğrulanma/yanlışlanma potansiyelidir. Oysa, en üstte yer alan etik ilke —ki tekil "olması gereken"ler bundan çıkarsanır— hiç bir zaman bu potansiyeli taşımaz. Bunları ya sezgiyle kavrayarak apaçık (self-evident) sayarız, ya daha ileri giden bir dedüktif tanımlamayı amaçladığımızda *totoloji*'ler olarak ifade ederiz. Bu son durumda, tekil "olması gereken"leri en son noktaya kadar indirgediğimizde, oluşturduğumuz söylem felsefi bilgidir, ancak bilimsel bilgi değildir. Bilimsel bilgi "olması gereken" va'zetmez, yani buyruk vermez, tam tersine "olan"ın metodik ve yapılan seçmeye bağlı olarak yaşama uygulanabilir bilgisini verir.

"Olması gereken"in buyruk mahiyeti, bunu koyan ve uygulayan süjeleri —başka deyimle aktörleri— düşündürür. Eğer yaptığımız eylem ahlaksal ise, buna ilişkin buyruğu veren makam —tekil birey olarak— içimizdedir. Ahlaksal olması gereken, yaşama geçirilemedikçe sadece bir

spekülasyon veya fantezidir. Burada, insanın aklına Dostoyevski'nin *Yeraltından Notlar*'daki silik bir kişiliğe sahip kişinin hayal gücünde kendini sadece Rusya'ya değil bütün Avrupa'ya kurtaracak devrimci bir kahraman olarak canlandırması geliyor. Oysa, bu kişi yaşamın karşısına çıkardığı çok daha az tehlikeli ve çok daha sıradan durumlarda dahi düşündüğünü yapacak iradede yoksundur. Dünya görüşüne sahip ve eylemini yaptığı seçimlerle gerçekleştirilen ahlaki birey iradesini dış dünyanın bütün engellerine rağmen izleyebilen bireydir. İrade, bu anlamda, her türden dışsal engellerin ve amaca aykırı psikolojik motiflerin üstüne çıkabilmektedir.

Etik değerlendirmeye ilişkin felsefede sürdürülen çalışmalar, ahlaksal davranışın bireyin bilincindeki konumunun belli boyutlarını açıklığa kavuşturmuştur. Ancak, bu yaklaşımlar, toplumsal ahlaka ilişkin soruları (yani ahlak normlarının toplumsal oluşum süreçlerini ve işlevlerini) yanıtsız bırakır. Zira, bu çalışmalardan çıkarılabilecek topluma ilişkin biricik sonuç, erdemin etik davranışta olduğudur. Ki bu toplumsal fenomeni açıklamada bizi bir milim dahi ileri götürmez. Bunun için, doğa bilimlerinin metodlarına benzeyen metodları kullanan bir *descriptive* araştırmaya gerek vardır. Burada, felsefenin yararsız veya gereksiz olduğunu ifade etmiyorum. İfade ettiğim şey, felsefeye atından kalkamayacağı işleri yüklememek gerektiğidir.

3. Bilimsel Açıklama

3.1. Genel Olarak

Etik hakkında yapılacak bilimsel çalışma, belli norm tipleri üzerinde sürdürülmek

zorundadır. Bunlar, genel anlamda, toplumsal normlar içinde yer alır ve daha başlangıçta bunların diğer norm tiplerinden ayırt edilmesi güçlüğü baş gösterir. Zira, her türden toplumsal norm belli bir davranış tipini (yahut belli tipte davranışta bulunmayı) emreder ve ihlali toplumca yaptırılır. Bu yaptırımlar, A.R. Radcliffe-Brown'un ayırt ettiği gibi *yayılmış* (*diffused*, başka deyişle organize olmayan) veya daha az ölçüde —hukuk normlarında görüldüğü üzere— *örgütlü* (*organized*) yaptırımlardır. Ahlak kuralları, diğer toplumsal normlardakine ek olarak, bireyin vicdanında da yaptırılmaları olarak desteklenir. Bir örf ve adet, teamül, görgü veya oyun kuralı, hatta moda ya ilişkin belli bir standart da yaptırımsal bir zorlayıcılıkla donatılmıştır. Fakat, bu sonuncuların insanların vicdanlarında zorlanarak desteklenmeleri zorunluluğu yoktur.

Ahlak kuralları hakkındaki bilimsel çalışma, çeşitli sosyal bilim disiplinlerinin verileriyle yürütülebilir. Bu disiplinler içinde, sosyal psikoloji, etnoloji, kültürel ve sosyal antropoloji ve genel sosyoloji hemen karşımıza çıkanlardır. Bu farklı bilim disiplinlerinin çalışmaları daha başlangıçta karşımıza bazı teknik sorunlar çıkarırlar. Bu sorunlar, ilgili bilim disiplinlerinin arasında ve hatta içlerinde bulunan paradigma farklılıklarıdır. Ancak, her bir paradigmanın gerçekliği hangi düzeyde veya hangi boyutuyla açıklamaya çalıştığı, hangi araç ve tekniklerle varsayımların test ettiği dikkate alınır, paradigmlar birbiriyle gelişmeden kullanılabilir. Bu bir *eklektisizm* değildir, M. Abrahamson'un sosyolojiyle ilgili işaret ettiği gibi, bütün toplumsal bilimlerin çok paradigmatlı oluşudur. Bunların konumuzla ilgili olan başlı-

caları şöyle sıralanabilir: Sosyal normların oluşumunu açıklayan, davranış psikolojisi kökenli öğrenme yaklaşımı; norm veya standartların toplumdan topluma değiştiğini ifade eden ve önceki yaklaşımın uzantısı olan kültürel ve sosyal antropolojideki işlevsel ve yapısal —işlevsel yaklaşımlar; normların bilinçli temellendirilmesini inceleyen yapısalci "anlayış gücünün gelişimini" (*cognitive development*) yaklaşımı; nihayet, normlara uymayı açıklayan psikanalitik yaklaşım.

Şimdi, ahlak kurallarının incelenmesinde temel mahiyetteki üç ayrı paradigmayı ele alalım.

3.2. Ahlak Normlarının Oluşumu Konusunda Öğrenme Yaklaşımı

Konuyu sadece ahlak kurallarının oluşumu değil, bütün olarak toplumsal normların oluşumu açısından ele almak daha uygun olur. Zira, bu oluşum süreci her tipen normda aynı şekilde işler. Bir toplumsal birleşimde, bütün olarak veya belli bir konuda hiçbir normun bulunmadığı koşullardan davranışları düzenleyen normların bulunduğu yaşam tarzına geçiş insanların bilinçdışı alışkanlıklarından geçen öğrenme sürecinin sonucudur. Bu paradigmanın anlaşılabilirliği, insanı önsel olarak yüksek düzeyde öğrenme kapasitesine sahip bir memeli türü şeklinde algılayabilmeye bağlıdır. Bilinçdışı alışkanlık, tekil bireylerin psikolojilerinde gerçekleşen süreçtir. Bu sürecin toplumsal cephesi, tekil alışkanlıkların karşılıklı iletişimde genelleşerek ve sabitleşerek norm haline gelmesidir.

Bu süreci açıklamadan önce, bir güçlüğe işaret etmek gerekir. Yaşayan, bu itibarla bizim gözlemlerimize konu olan her toplumsal yaşam belli normlara sa-

hiptir. Bu yüzden, belli özel koşullar içinde bulgulanmadıkça veya deney koşullarında oluşturulmadıkça, bir toplumsal birleşmeyi normdan yoksun şekilde gözlemleyemeyiz. Burada, Sumner'in kullandığı fiksiyondan hareketle, hiçbir toplumsal normun bulunmadığı koşullarda insanın temel psikolojik güdü ve dürtülerin egemenliği altında yaşadığını düşünelim. İçgüdülerinden kaynaklanan güdü ve dürtülerinin egemenliğinde davranan insan, yaşam mücadelesini sürdürmek için doğa ve diğer bireyler ve insan gruplarıyla iletişim içindedir. İnsanın güdü ve dürtülerini tatmin için yaptığı rastlantısal davranış sonucunda gerçekleşen haz ve acıya göre sınıflanır. Tabiatıyla, haz ile sonuçlanan davranışlar, daha sonraki uygulamalarında sonuçlarının yeniden denetlenmesine gerek kalmayan alışkanlıklar olarak yerleşir. Alışkanlık bireye zaman ve enerji tasarrufu sağlar, sonuçları güvenli davranış olarak sabitleşir. Bu alışkanlık, toplumsal iletişimdeki karşılıklı nüfuzda belli ortalamalarda toplanarak normu oluşturur.

Norm oluşumuna ilişkin bu kısa açıklama davranış psikolojisi verileriyle desteklenmektedir. Alışkanlık kazanma, ister bireyin dıştan yönlendirilmeyen yaşamı içinde kendiliğinden gerçekleşsin, isterse dışarıdan ayarlınsın (manipule edilsin), öğrenme sürecinin en alt basamağıdır. Toplumsal grubun varlığı koşullarında gerçekleşen bu süreç tekil insanın psişik süreçlerinin şekillenebilir oluşuna dayanır. Bu şekillenimde birey üzerinde etkinlik uygulayan, kendisi de tekil bireysel standartların ortalaması durumundaki toplumsallıktır. Muzaffer Şerif'in saptadığı gibi, bireysel psikolojiyi toplumsal psikolojiden ayırma olanağı yoktur; bunların her ikisi de aynı fenomenin cepheleridir.

Davranış psikolojiden hareketle kurulan bu model, deney ve gözlemlerde doğrulanmıştır. Şerif'in meşhur grup normunun oluşumu deneyi bu çalışmaların en tanınmışıdır. Keza bu konu sosyolojik psikolojide grup dinamiği çalışmalarında sıklıkla ele alınmıştır. Özellikle küçük gruplarda yürütülen bu tür çalışmalar, grup—içi iktidar (liderlik), derecelenme, grup etkinliklerinde üyelerin oynadığı roller ve iletişim yapılarının bulgulanmasıyla birlikte yürütülmüştür. Bu konuda birkaç başarılı gözlemin (Western Elektrik Seri Bağlama Gözlem Odası, Norton Sokağı Çetesi gibi) analizi G. Homans'ın eserinde bulunmaktadır. Ayrıca, bu model, şempanzelerdeki gelişmemiş düzeyde mevcut normları (*protonorms*) inceleyen Stanislaw Ehrlich'in çalışmasıyla da uygunluk içindedir.

Toplumsal normlar, kuşaktan kuşağa yeni nesillerin kültürlenmesiyle aktarılır. Mevcut normlar bir yandan yeni kuşaklara aktarılır; diğer taraftan, bunlar değişime uğrar ve yenileri oluşur. Normların aktarılması, genel olarak kültürün devamlılığını sağlayan koşullarda oluşur. Başka bir şekilde ifade edilirse, bu aktarma, sözcüğün en geniş anlamıyla, eğitim sürecinde gerçekleşir. Eğitim süreci içinde büyük yer tutan, yeni kuşakların öğretilendirilmesi (indoctrination), yaşayan etik normlarla toplumdaki ideolojilerin ve ideolojik hegemonyanın ilişkisini açığa vurur. Bu konu, aşağıda yer alan Piaget'in modeline dikkate alındığında daha iyi şekilde aydınlanır. Belli alışkanlıklar ve öğretilerin bilinçli aktarılışı dışında, kişinin başkalarının davranışlarını gözlemleyerek bunların doğrultusunda alışkanlıklar kazanması da aynı süreç içinde düşünülmelidir.

Moral normlara ilişkin bu açıklama,

ahlak standartlarının topluma ve insana göre rölatif olduğunu gözler önüne serer. Bu standartlar, verili bir toplumdaki değer—tutum sistemlerine ve davranış örüntülerine uygunluk içindedir. Her toplumun kültürü buna uygun bir temel kişilik tipiyle sonuçlanır. Kişinin ahlaki saydığı davranışlar, verdiği tepkiler, norm ihlali biçimleri bu temel kişilik tipi dikkate alınarak incelenmelidir. Buradaki relativite, felsefi mahiyetteki etik değerlendirmede çoğu kez kabul edilmez. Zira, bu türden bir felsefi çalışmada bulunan değerler formeldir, yani birer soyutlamalıdır. Örneğin, felsefi olarak "dürüstlük" değerini ifade edebiliriz; ama bu belli bir toplumdaki "dürüstlük" standardına ilişkin bir şey ifade etmez. Etik, felsefi anlamıyla insan *praxis*'i dışta bırakılırsa; boş bir çabayı ifade eder; yani sıkı sıkıya pratiğe yöneliktir ve pratik içinde varlık kazanır. Oysa, burada belirttiğim paradigmadan kaynaklanan çalışmalar, pratik buyruğu değil, belli bir toplumda en ince ayrıntısıyla tanımlanabilen toplumsal davranışın bilgisini amaçlar. Bu bilgi toplumsal davranışın gözlenmesiyle test edilir. Etik standartların rölatifliği toplumsal birleşmelerin bütün düzeylerine özgü olarak da incelenmelidir. Bu anlamda, her türden küçük grup, grupman, özellikle kendinin bilincine sahip oldukları ölçüde toplumsal tabakalar (sınıf, kast, zümre, kölelik vb.) kendi ahlak standartlarının sahibidir.

3.3. Ahlak Normlarının Bilinçli Temellen-dirilişi ("Cognitive Development" Yaklaşımı)

Psikolog Jean Piaget'in çocuk zihninin gelişmesi üzerine yaptığı çalışmalar, formel düşüncenin çocuktaki oluşumu ve ge-

lişimi sürecine ışık tutmuştur. Kişilerin etik prensiplerini rasyonel şekilde (bilinçli) ortaya koymaları ve temellendirilmeleri, aynı formel düşünme yetisiyle gerçekleşir. İnsanın ilk kez karşılaştığı ve daha önce bu durumla ilişkili bir normun bilgisine sahip olmadığı koşullardaki etik davranışı bilinçli bir seçişin sonucudur. Bunun yanında; kişinin toplumda egemen ahlak kurallarını rasyonelleştirmesi veya bunlara karşı kişisel bir etik standardı yaratması da bu yeti içindedir. Burada, kişinin seçişleri ve rasyonelleştirmeleri benimsediği —kişisel dünya görüşü veya—toplumsal— ideoloji ile yakın ilişkidir. Rasyonel seçici, burada, sezgisel kavrayışı da içine alacak şekilde kullanıyordur.

Jean Piaget, kullandığı yapısal paradigmayla, çocuk zihninin gelişmesini birkaç evrede incelemiştir: 0—2 yaşları arası ilk aşamayı, 2—7 yaşlar arası *pre-operational* aşamayı; 7 ila 12 yaşlar *concrete operations* aşamasını oluşturur. Nihayet, 12 yaştan itibaren formel düşünme evresi başlar. Piaget'in çalışmalarının ayrıntısını ele almam bu bildiri koşullarında fazlaca olanaklı değil. Burada çalışmaların sonuçlarına işaret etmek istiyorum. Bu çalışmalar, çocuğun *pre-causal* düşünüşten soyut kavramlarla düşünüşe ulaşmasını ortaya koyar. *Pre-causal* düşünüş, aynı zamanda, soyut kavramların gelişmiş olmadığı, somut ve sezgisel, tekil fenomenleri bitişiren bir düşünüşdür. 12 yaş civarında başlayan son aşama, soyut kavramlar ve formel operasyonların kullanılabildiği gelişmişlik derecesidir. Bu süreç, aynı zamanda da, çocuğun egosantrik (benmerkezci) çıkış noktasından hareketle toplumsallaşmasıdır. Çocuğun beyinsel gelişmesi ve toplumsallaşması, bu sü-

reçte elele işler. Ancak, gelişim sürecinde sonuçları tayin edici taraf (tabiatıyla bu, beyinsel gelişme olmaksızın mümkün değildir), çocuğun toplumsallaşması, yani toplumsal iletişim sürecinde soyut kavramlar ve düşünüş modellerini karşılıklı olarak mübadele etmesidir.

Piaget'nin bu süreci incelerken saptadığı bir başka önemi olgu, insanın bilinçli-rasyonel düşünme etkinliklerinin bir *şema* (schema) çevresinde oluştuğudur. Şema, bu düşünüşün çekirdeğini oluşturur. Bu şemayı normativist hukukçu Kelsen'in *grundnorm*'unun belli bir hukuk sisteminde oynadığı role benzetebiliriz. Yaşamın her bir tekil ayrıntısıyla ilişkili düşüncenin total bakış açısıyla tutarlılığı bu *şema* sayesinde mümkün olur. Keza, yeni düşüncelerin oluşturulması veya dışarıdan alınmasında kişinin mevcut düşünüşüyle tutarlı bir çizginin izlenebilmesi, bütün tekil düşünce parçalarının bu şemaya göre eklemelenmesi sayesinde. Piaget, çocuk düşüncesinin gelişmesinde, hem sosyalleşmeyi, hem de tekil düşünce, algı, uyarım vb. gibi parçacıkları yapısal şekilde eklemleyebilen beyinsel gelişmeyi dikkate almıştır.

Piaget, aynı çizgiyi izleyen bir çalışmayla, çocukta ahlak fikrinin ve adalet duygusunun gelişimini saptamada da yürütmüştür. Piaget bu çalışmada 5 ila 15 yaşlar arasındaki denekleri kullanmıştır. Bu deneyler iki doğrultuda yürütülmüştür. Birincisi çocukların misket oyununda sosyalleşmenin gözlemlenmesidir. İkincisi ise, önceden kurgulanmış ahlakla ilgili öykülere çocukların verdiği tepkilerin gruplanmasıdır. Doğallıkla, bu çalışmaların sonuçları istatistik metotlarla değerlendirilmiştir.

Ana çizgileriyle belirtilecek olursa, ço-

cuğun ahlaksal gelişmesi anlayış gücünün gelişimine paraleldir. Küçük yaştaki deneklerde genel eğilim, Piaget'nin *İmmanent* adalet dediği, adeta mistikleştirilmiş ve mutlaklaştırılmış normlara sahip olma durumudur (özellikle 5-7 yaşlar arasında bu çok yoğun şekilde görülmüştür). Deneklerin yaşlarının büyüklüğü ölçüşünde, soyut kavramları kullanabilen formel düşünüş yetisinin gelişmesine paralel olarak, *moral realism* görülmeye başlar. Artık, bu gelişim aşaması, işbirliği ve karşılıklı davranışa dayalı bir yükümlülük düşüncesinde toplanmıştır. Piaget'in metaforunu kullanarak, bu son aşamanın gelişmesi Durkheim'daki organik dayanışmanın mekanik dayanışmayı izleyen gelişmesine benzetilebilir. Bu son gelişim noktası geride bırakıldıktan sonra (13 yaş civarında), çocuk doğru olmayan davranış, düşüncesindeki şema ve karşılıklı ilişkilerde verdiği zarar çerçevesinde değerlendirir. Adalet duygusu açısından, en gelişmemiş devrede, sadece norma aykırılığa verilen karşılık (retribution) mevcuttur. Bu, giderek dağıtıcı adalet ve hakkaniyetin tanındığı noktaya ulaşır. Görüldüğü gibi, Piaget'nin çalışması, yukarıda belirttiğim dar anlamdaki ahlak kurallarından daha geniş şekilde bütün toplumsal normları ve adalet duygusunu kapsamına alır. Ancak, Piaget'nin çalışmaları, ahlakın bir toplumsal fenomen olarak incelenişine yapısal paradigma cephesinden yapılmış bir katkıdır.

Piaget'nin modelinde, sosyalleşmenin rolü, adalet fikrinde de formel düşünmenin gelişmesindeki ölçüde önemlidir. Zira, deneylerde görüldüğü üzere, eğitim süreci, sosyalleşme açısından en temel rolü oynayandır. Nitekim, daha iyi eğitim alanların yaşlılarından daha erken

sosyalleştiği ve aşama kaydettiği deneklerin incelenişinde de görülmüştür.

Toplumsal normların bilinçli temellendirilişinde önemli olan Piaget'in paradigması fenomenin bütününi açıklamaz. Özellikle, sosyal normun kökenindeki oluşum süreci açısından yukarıdaki "öğrenme" konusundaki davranışçı paradigmanın da kullanılması gerekir. Ayrıca, aşağıda yer alan psikanalitik model, norma uymayı açıklamada yeri dolduramaz bir öneme sahiptir. Piaget'nin açıklaması, kişinin davranışını norma bilinçli şekilde uydurmasını (yani formel-kavramsal bir düşünüşle normu kabullenmesini) açıklığa kavuşturur. Toplumsal normları bilişsel boyutuyla ele alırsak, bazı komşu problemlere karşı karşıya geliriz. Bu norm ve standartlar, toplumda -egemen kültür veya karşı kültürle ilişkili-mevcut ideolojiler ve ahlak doktrinleriyle sıkı ilişkidir. Bu doktrin ve ideolojiler birer söylem olarak belli şema ve şemalar çevresinde eklemelenmiştir. Bunların rasyonel kurgularının alanda bilinç dışından gelen elemanlar (çakarlar, alışkanlıklar, belli bir egemenlik sistemini sürdürme istekleri, toplumsal değişme arzuları veya değiştirmeden duyulan korkular, yeni beklentiler vb.) bulunur. Ancak bunlara dıştan bakağımızda, bize dünyayı "iyi" adına düzenlemeye aday düşünce sistemleri gibi görünürler.

3.4. Psikanalitik Açıklama

Freud'un klinik psikolojide nevrozların tedavisi amacıyla geliştirdiği model toplumsal psikolojide yeni bir açılma kaynaklık etmiştir. Freud, insan psikolojisindeki bilinçli ve bilinç dışı düzlemleri ele almış, daha yerinde bir söyleşiyse, bilincin dışında yer alan psikişik fenomenlerin gerçek

yerini saptamıştır. Bu modelin toplumsal normlarla ilgili olarak gerçekleştirdiği ilerlemeden önce bir noktaya değinilmelidir. Bu, Freud'un modelinin test edilme açısından davranışçı psikolojideki geniş olanaklara sahip olmayışıdır. Ancak, Freud'un modelinin doğruluğu klinik uygulamalarındaki başarısında açıkça ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle, en azından, bir paradigmatik yaklaşım olarak başarıyla uygulanabilir.

Freud, insandaki psikişik fenomenleri üç ayrı bölüme ayırmıştır. Bunlar, *bilinç/bilinç dışı/bilinç altı* şeklindedir. Diğer taraftan, insan kişiliği bu modelde, *ego/süper-ego/id* olarak üçe ayrılmıştır. Ego, bireyin kişiliğinde, içinde bilinçli süreçlerin gerçekleştiği alandır. Arzulayarak, düşünerek veya muhakeme yürüterek yapılabilen eylemlerin tümü bu alandadır. Süper-ego ise, bu bilinçli kişilik üzerinde baskı uygulayan her türden zorlamayı ifade eder. Bu zorlamalar, bireye çocukluğundan itibaren dıştan (toplum veya mensubu bulunduğu toplumsal alt grupça) verilmiş normlar, standartlar veya her türlü buyruklardan oluşur. Süper-ego, büyük ölçüde insan ruhunun bilinçli alanındadır; başka bir söyleşiyse, büyük ölçüde, bireyin açıklamasını yapabildiği kurallardan oluşur. Ancak, bununla birlikte, az ölçüde olmak üzere, bilinç dışı ve bilinç altı alanda da yer tutar. Bu sonuncular, bireye verildiği tarih unutulacak kadar geçmişte kalmış ya da açıkça formüllendirilmeden birey tarafından içselleştirilerek benimsenmiş yasaklardan oluşur. Nihayet id, insana yaşam enerjisi sağlayan veya enerjinin bizzat kendisini oluşturan içgüdüleri ifade eder. Freud, bilindiği gibi, klinik çalışmalarında, süper-ego'nun ego, dolayısıyla da id üzer-

rindeki baskının cinsel kökenli nevrozlar-
daki rolü üzerinde durmuştur. Ancak mo-
del, psikik fenomenlerin diğer çeşitlerine,
bu cümleden olmak üzere, sosyal normla-
rın insan kişiliğindeki etkinliğinin değ-
lendirilmesine uygulanabilir.

Freud'un modeliyle baktığımızda,
toplumsal kaynaklı ahlak kurallarının sü-
per-ego içinde bulunduğu işaret et-
miştim: Kişinin kültürlenmesi esnasında
kendisine aktarılan —ki bu aktarma çeşit-
li yollarla gerçekleşir— ve kişilik tipinin
oluşumunda etkili olan her türden etik
norm ve standart bilinçli seçimleri üzerin-
de baskıda bulunur. Kişi, bilinç alanında
—Piaget'in işaret ettiği gibi bir şemaya
bağlı olarak— norm ve standartları ras-
yonelleştirir; hatta bunlara uyulması ge-
rekli evrensel ve ebedi ilkeler durumuna
getirebilir. Ahlakla ilişkin olarak dinlerin
koyduğu tanrısal yasalar, insanın "doğ-
ru" davranışını inceden inceye düzenle-
yen laik ahlak öğretileri, kişinin normlara
itaatini buyuran her türden ideoloji bu
yolla fiziksel bir zorlamaya dahi gerek
duymaksızın etkinliğini nesiller boyunca
sürdürür.

İnsan, yetilerinin tümü itibarıyla ele
alındığında, öğrenme kapasitesinin diğer
gelişmiş hayvan türlerinden çok yüksek
oluşuyla ayrılır. İnsanın öğrenme ile ka-
zandığı bilgi, genetik olarak doğuştan sa-
hip olduğu bilgidен kıyaslanamayacak öl-
çüde büyüktür. Ahlaksal buyruklar da bu
öğrenme ile edinilen bilgilerin içindedir
ve bileşimleri toplumdan topluma değ-
şir. Örneğin, Freud'un belirttiği Oedipus
kompleksinin başlangıçta bütün insanlar-
da aynı tabloyla ortaya çıktığı sanılıyor-
du. Oysa, Malinowski, ana soyuna dayalı,
dolayısıyla enstest tabusunun (evlilik) ku-
rallarının farklılığı nedeniyle) buna göre

şekillendiği bir toplumda Oedipus komp-
leksindeki babanın yerini dayının aldığını
gösterdi. Oedipus kompleksinin klasik
şekli baba soyuna dayalı bir toplumda
cinsel ahlaka ilişkin kuralların sonucuydu
(keza bu konu, kadın cinsiyeti koşulların-
da Electra kompleksi olarak formüllendi-
rilmiştir).

Psikanalitik model, hem kişinin nor-
ma kendiliğinden uymasının, hem de ih-
lal edebilmesinin koşullarını açıklığa ka-
vuşturur. Kişinin norma uygun davranış-
ını yönlendiren motivasyon, süper-
ego'nun gücü ve etkinliğinin derecesiyle
ilişkilidir. Süper-ego'nun baskının etkin-
liği her bireyde aynı değildir. Her top-
lumsallığa uygun düşen bir temel kişilik
tipi vardır. Ancak, aynı toplum içinde ki-
şilik farklılaşmaları bulunur. Süper-ego'-
nun güç ve etkinliği tekil kişiliklere göre
dikkate değer farklar gösterir; bu da nor-
ma uyma düzeyindeki farklılaşmalarda
karşımıza çıkar. Her türlü norm ihlali bir
toplumsal yaptırımını davet eder. Ancak, ki-
şiler dışsal yaptırımları düşünmeden nor-
ma uyduklarında, önemli ölçüde, sü-
per-ego'nun vicdanlarına uyguladığı
baskının altındadırlar. Bunun yanında, ki-
şinin toplumsal normları bilerek ihlaliinde
süper-ego'suna bir meydan okuma ile
karşı karşıyayız. Bu meydan okumanın
motifi ya da bir çıkar, ya bir nevroz, ya
da ihlal filini rasyonel zorunluluk duru-
muna getiren bir dünya görüşü ve/veya
ideolojidir.

4. Sonuç

Ahlak kurallarına ilişkin bir araştırmanın
toplumsal bilimler alanında yürütülebil-
mesi, gözlem ve deneyin kullanılabilirliği
test etme metodlarıyla mümkün olur. Bu

türden bir çalışma, sosyolojinin asli konu-
larından "toplumsal kontrol" içinde yer
tutar. Ayrıca, bu türden bir çalışma, hu-
kuk sosyolojisi açısından bir ahlak kuralı-
nın hangi koşullarda hukuk kuralına dö-
nüştüğünü ve hukuka kendiliğinden uy-
ma fenomeninde hukuk—dışı normlarla
hukukun uygunluğunu aydınlığa kavuş-
turur. Ahlak kuralları toplumsal grubun
etik yargısıdır. Ancak, bu etik yargı bir ik-
tidar merkezince desteklenerek organize
yapımla donatıldığında hukuklaşır. Ke-
za, iktidarın koyduğu bir hukuk kuralı,
hukuk—dışı normlara, özellikle ahlak
normlarına aykırı olmadığı ölçüde, etkinli-
ğini en az yaptırım tehdidi veya uygula-
masıyla —kendiliğinden— gerçekleştirir.
Bu inceleme de yukarıda paradigmlar
gerçevesinde yapılabilir.

Şimdi, buraya kadarki açıklamalardan
dolayı, ahlakın felsefi temellendirilişini ya-
rarsız ya da gereksiz saydığını düşünen-
ler çıkabilecektir. Böyle bir şeyi iddia et-
miyorum. Yukarıdaki açıklamaları Aristo-
teles'in düşünme erdemleri/karakter er-
demleri ayrımını göz önüne alarak değ-
lendirelim. Toplumsal bir fenomen ola-
rak ahlaksallık, eğitim yoluyla aktarılan
karakter erdemi içinde yer alır. Oysa bu,
düşünme erdemine sahip *praxis*'ini gerç-
leştirilen insanın aktarından tamamen
farklıdır. Felsefi olarak değer taşıyan ah-
laksallık, bireyin düşünce ve seçimlerine
bağlı olan davranıştır. Bu kişinin gerç-
ten mevcut bir dünya görüşünün varlığı-
nı, iç iktidarını ve seçimlerini izleyebilme-
ni gerektirir. Felsefi olarak temellendirile-
bilen etik davranış her zaman bir erdem-
dir ve insan her gün verili varoluşunu bu
yolla yeni varlık biçimlerine ulaşmada
araç haline getirir. Ancak, bu erdem biliş-
sel değil, pratik ilişkindir ve kişinin seçim-

lerini ve amaçlarını hiçbir bilim karalay-
maz. Son olarak, böyle bir erdem varlı-
ğı ve genel olarak felsefe, toplumsal ger-
çekliği açıklamayı amaçlayan bilimsel çalış-
manın önüne bir engel olarak konulma-
malıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abrahamson, Mark, *İşlevselcilik*, Çev. Nilgün
Çelebi, Konya, Şebat Ofset, 1990.
- Adcock, C.J., *Fundamentals of Psychology*,
Middlesex, Penguin, 1967 (orj. 1955).
- Aral, Vecdi, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorun-
ları*, İstanbul, Filiz— (1983).
- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Ba-
bü, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1988.
- Ayer, A.J., *Dil Doğruluk ve Mantık*, Çev. Veh-
mi Hacıkadıroğlu, İstanbul, Metis, 1984.
- Benedict, Ruth, *Patterns of Culture*, Preface
by Margaret Mead, Boston, Houghton
Mifflin Co., 1959 (copyright, 1934).
- Can, Cahit, *Oluşum Süreci İçerisindeki Hukuk
Sosyolojisi* Ankara, S., 1989.
- Ehrlich, Stanislaw, "Protonorms, on the Biolo-
gical Roots of Social Norms," *Archiv Für
Rechts und Sozialphilosophie*, Vol. LXX-
VI. Heft. (1990), pp. 83—99.
- Epstein, "Sanctions," *International Encyclope-
dia of Social Sciences*, Vol. XIV, pp. 2—5.
- Eysenck, H.J., *Psychology is About People*, Mid-
dlesex, Penguin, 1977 (copyright, 1972).
- Freud, Sigmund, *Cinsiyet Üzerine*, Çev. Avni
Öneş, 4 b., İstanbul, Say. 1983.
- : *Two Short Accounts of Psycho-Analysis*,
Trans. by. James Sirochey, Middlesex,
Penguin, 1966 (orj. 1957—1959).
- Güriz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, Ankara,
A.Ü.H.F., 1985.
- Gürkan, Ülker, "William Graham Summer,"
Ord. Prof. Dr. Ernst E.Hirsch'e Armağan,
Ankara A.Ü.H.F., 1964, s. 277—289.
- Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, 4. b., İstan-
bul, Remzi, 1984.
- : *Kültür Konusu ve Sorunlarımız*, 2. b., İs-
tanbul, Remzi. 1984.

- Hartley, Eugen L., Ruth E. Harley, Clyde Hart, "Tutumlar ve Kanaatler", Çev. ve Der., Ünsal Oskay, *Kitle Haberleşme Teorilerine Giriş*, Ankara, A.Ü.B.Y.Y.O., 1985, s. 7-55.
- Homans, George C., *İnsan Grubu*, Çev., Oğuz Onaran, Başkan Oran, Ünsal Oskay, Ankara, T.O.D.A.İ.E., 1971.
- Locke, John, *An Essay Concerning Human Understanding*, Ed. by Alexander Campbell Praser, Vol. I-II, Oxford, Clarendon Press, MDCCCXCIV (1894).
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar*, 1 b., Ankara, Sosyal Bilimler Derneği, 1976.
- Kant, Immanuel, *Pratik Aklın Eleştirisi*, Çev. İonna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsun Akath, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1980.
- Kardiner, Abram, *The Psychological Frontiers of Society*, New York, Columbia Üni., 1947.
- Krober, A.L.I., *Anthropolog*, New York, Har-vest Books, 1963.
- Kuçuradi, İonna, *Etik*, Ankara, Meteksan, 1988.
- Kuhn, Thomas S. — *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Çev. Nilüfer Kuyaş, 2. b., İstanbul, Alan, 1982.
- Levi-Strauss, Claude, *Yaban Düşünce*, Çev. Tahsin Yücel, 1 b., İstanbul, Hürriyet Vak- fi, 1984.
- Linton, Ralph, *Cultural Background of Perso- nality*, New York, Appleton-Cen- tury-Crofts, 1945.
- Lorenz, Konrad, "Toplu Halde Yaşayan Hay- vanlarda Ahlaka Benzeyen Davranışlar," *Çeviri, Felsefe Arkivi*, No: 20 (1976), s. 129-142.
- Malinowski, Bronislaw, *Sex and Repression in Savage Society*, II. imp., New York, Meri- dian Books, 1969 (orj. 1927).
- Morin, Edgar, *Kayıbolmuş Paradigma*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Birey ve Toplum, 1985.
- Moscovici, — Serge, *Social Infulence and Soci- al Change*, Trans. by Carol Sherrand and Greta Heinz, London, Academi Press, 1976 (copyright).
- Nowell-Smith, P.H. *Ethics*, Middlesex, Pen- guin, 1967 (copyright, 1954).
- Öktem, Niyazi, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sos- yolojisi*, 4., b., İstanbul, Beta, 1988.
- : *Fenemonoloji ve Hukuk*, İstanbul, Üçdal, 1982.
- Özcan, Mehmet Tefik, "İlkel Topumlarda Toplumsal Kontrol: Hukuk Dışı Mekaniz- malar ve İlkel Hukuk" (Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Ens.) 1989.
- : ("Doktora Tez Özeti") *Argumentum*, C.J., No. 1 (1990).
- : "John Locke'un Birey Anlayışının Felsefi Temelleri," *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmu- ası*, C.LII, No: 1-4 (1986-1987), s. 559-586.
- Piaget, Jean, "Çocukta Ahlaki ve Hukuki Hü- kümlerin Kaynağı" Çev. Ahmet Halil, *İş Mecmuası*, C. IX (1943), s. 84-95.
- : *Çocukta Hüküm ve Muhakeme*, Çev. Sab- ri Esat Siyavuşgil, İstanbul, Mf. Vek., 1939.
- : *The Moral Judgement of The Child*, Trans by., Marjoire Gabain, London, Ro- utledge and Kegan Paul, 1972 (1932).
- : "The Stages of the Intellectual Develop- ment of the Child," *Thinking and Reaso- ning*, Ed. by, B.M. Foss, Middlesex. Pen- guin, 1968, pp. 355-373.
- Radcliffe-Brown, A.R., "Social Sanctions," *Structure and Function in Primitive Soci- ety*, Ed. by E.E. Evans Pritchard and Fred Eggan, New York, Free Press, 1965, pp. 205-211.
- Reich, Wilhelm, *Cinsel Ahlakan Boygösterme- si*, Çev. Bertan Onaran, 1 b., İstanbul, Pa- yel, 1976.
- Reichenbach, Hans, *Bilimsel Felsefenin Doğ- ru*, Çev. Cemal Yıldırım, İstanbul, Remzi, 1981.
- Rich, John Martin and Joseph L. De Vitis, *The- ories of Moral Development*, Springfield, Charles C. Thomas Pub., 1985.
- Spinoza, *Etika*, Çev. Hilmi Ziya Ülken, İstan- bul, Ülken Yay., 1984.
- Sumner, William Graham *Folkways*, New- - York, Mentor Boaks, 1960 (orijinali, 1906).
- Şerif, Muzaffer, *Sosyal Kuralların Psikolojisi*, Çev. İsmail Sandıkçıoğlu, 1 b., İstanbul, Alan, 1985.
- Timasheff, N.S.: *An Introduction to the Socio- logy of Law*, Cambridge, Harvad Univer- sity Committee on Research on the Social Sciences, 1939.
- Topçuoğlu, Hamide, *Hukuk Sosyolojisi (Ders Takrirleri)*, Ankara, 1977.
- Williams, Bernard, *Morality: An Introduction to Ethics*, New York, Harper Torchbooks, 1972.
- Wright, Derek, *The Psychology o Moral Beha- viour*, Middlesex, Penguin, 1981 (cop- right, 1971).